

С.108-111.

6. *Миролюбов М.А.* Древнерусский Изяславль. Каталог выставки. – Ленинград, 1983. – С.3.

7. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 144 с.; Скарби Болохівської землі. – Вид. 2-е, доп. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 158 с.

8. *Кирпичников А.И.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси. – М., 1973; *Щапова Ю.Л.* Браслеты Изяславля // Стекло Киевской Руси. – М., 1972; *Пескова А.А.* Древний Изяславль // Краткие сообщения института археологии. – М., 1981. – Вып.164. – С.66-73.

9. *Кирпичников А.И.* Мечи из раскопок древнего Изяславля // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1975. – №144. – С.30.

10. *Юра Р.О.* Древний Колодяжин. – С.124.

11. *Кирпичников А.И.* Мечи из раскопок древнего Изяславля. – С.31.

12. Там же. – С.32. – Рис.2: 2.

13. *Федоров В.Г.* Холодное оружие. – СПб., 1905. – Рис.99-100.

А.В.Шабаліна

ОБОРОННІ КОМПЛЕКСИ У СИСТЕМІ АРХІТЕКТУРНИХ ПАМ'ЯТОК БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Серед культурних осередків Київської держави кінця XII – середини XIII ст. помітне місце посідала Болохівська земля, яка сформувалася у верхів'ях річок Південного Бугу і Случа шляхом злиття суміжних територій Галицької, Волинської і Київської земель¹.

У межах означеної землі знаходилися літописні міста Губин, Городець, Деревич, Кобудь, Кудин, Меджибіж, Божск² тощо. Це були колишні князівсько-вотчинні центри історичного Києво-Волино-Галицького порубіжжя, окремі з них являли собою резиденції болохівських князів та інших посадників³.

Консолідуєчим центром Болохівської землі було м.Болохів. Місцезнаходження його дослідники гіпотетично пов'язують з городищем XII–XIII ст., яке знаходиться на р.Гуска біля сучасного с.Городище в Шепетівському районі Хмельницької області⁴.

Історіографію Болохівської землі умовно можна поділити на три етапи а) праці істориків Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.; б) роботи радянських вчених; в) творчі надбання українських науковців 90-х років XX – початку XXI ст.

Проблему історії Болохівської землі вперше порушив професор Київського університету М.П.Дашкевич. У праці “Болоховская земля и её значение в русской истории” (К., 1878) ним закладено історіографічне підґрунття з даної тематики⁵.

У радянські часи до цієї теми зверталися професійні історики та краєзнавці. Так, російський вчений П.А.Раппопорт в одній з праць, присвячених розвідково-археологічним роботам на території окремих болохівських центрів, побіжно згадав і про наукові розробки з історіографії болохівської історії⁶. Не можна не згадати праці історіографічного характеру українських краєзнавців К.І.Терещука⁷ та С.А.Липка⁸.

З 60-х років минулого століття ця тема потрапила у коло творчих інтересів українського археолога В.І.Якубовського. В його дисертаційному дослідженні⁹, та у двох монографіях (2001, 2003 рр.)¹⁰, які він виконав на основі обширних археологічних і писемних джерел, порушено питання не тільки з історії матеріальної і духовної культури, але й з історіографії Болохівської землі¹¹. Крім цього, в 2003 році у В.І.Якубовського вийшла у світ спеціальна історіографічна робота з історії болохівської автономії¹².

Разом з тим доводиться констатувати, що сучасна українська історіографія до тепер не має спеціальних праць, що стосувалися б розвитку культури Болохівської землі. Це можна пояснити незначним обсягом джерельної інформації, якій до сьогодні не приділялося належної уваги.

Актуальність теми, запропонованої автором, зумовлена ще й тим, що більшість археологічних матеріалів з розкопок болохівських поселень, зберігаючись у сховищах музеїв України і Росії, виявилися малодоступними для досліджень, через що їх, достатньо широко, до наукових досліджень не залучали. Показовим у цьому контексті є недосяжність для досліджень археологічних матеріалів з розкопок городища м.Болохова. Ці матеріали – 50 тисяч знахідок¹³, як і польова документація про розкопки були вивезені в Санкт-Петербург та передані на зберігання у різні відомства, а відтак опинилися практично недоступними для дослідників.

Метою цієї роботи є систематизація розрізаних археологічних матеріалів, пов'язаних з архітектурою Болохівської землі. Хронологічно життя цього політичного утворення визначається у межах 1150–1257 рр.

Джерельну базу даної роботи складають рукописні матеріали, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України, опубліковані джерела та власні щоденникові записи, зроблені автором під час по-

льових досліджень болохівського городища Вали, що на р.Іква (навпроти с.Теліженці в Старосинявському районі Хмельницької області).

Проведені дослідження показали, що у Болохівській землі оборонні смуги оточували укріплені поселення. Причому каркас корінної лінії укріплень складала зрубні приміщення, історична назва яких означена термінами кліті та городні.

Прикладом болохівських оборонних укріплень, що добре зберігалися і досліджені, можуть служити вузли оборони м.Городця¹⁴, яке ототожнюється з городищем, що розташовується навпроти с.Теліженці. Воно являє собою рештки дерев'яної фортеці, яка займає площу 3,5 га. Внутрішнє подвір'я оточують три лінії підковоподібної форми валів і ровів спланованих на північ, майже впритул до берегового схилу р.Ікви.

Під час розкопок з'ясовано, що каркас головної (першої) оборонної лінії, яка зараз має вигляд валу, складають руїни двохрядних зрубів, конструктивно з'єднаних між собою в єдину суцільну лінію. Приміщення типу порожнистих клітей створюють першу лінію, а другу – рештки городень, заповнених глиною. Тобто, городні і кліті разом виявляють комбіновану фортифікаційну систему, яка півкільцем оточує двір городища зі сходу, півдня і заходу. Північну сторону городища захищають тісно зістиковані між собою чотиристінні зруби, які разом з двохрядними приміщеннями закривають з боку р.Ікви доступ на територію городища.

Зовнішня (третя лінія) схема фортифікацій м.Городця представлена звичайним земляним валом і ровом. Характерно, що вздовж гребеня валу у 1989 році виявлено залишки дерев'яного частоколу. Його сліди виявлені по ямках, зафіксованих по вершинам валу та по уламках спалених стовпів, які розчищено на дні рову¹⁵.

У межах північно-західного кінця головної оборонної лінії м.Городця зафіксовано 7 клітей. Відкриті приміщення являють собою рештки спалених прямокутних зрубів розмірами від 2,3x2 м до 3,2x2,4 м. Їх знайдено по нижніх вінцях, складених вертикально на висоті 2–3-х рядів. На стінках клітці №6 виявлено рештки вапняного розчину.

Долівки в будівлях добре уграмбовані глиняно-органічною сумішшю. На їхніх поверхнях знайдено різноманітний господарсько-побутовий інвентар, прикраси, зброю, предмети військового спорядження, ремісничі інструменти тощо. В кліті №6 разом з предметами матеріальної і духовної культури виявили також кістки дитини.

Над долівками клітей залягали потужні будівельні завали у вигляді темного ґрунту, перемішаного з уламками спалених дерев'яних конструкцій, обмазкою стін та глиною, яка місцями була випалена вогнем до цегельного кольору. Зверху завали були вкриті настилом каменю у вигляді доріжок,

встановлених на глиняній платформі над будівельними слідами клітей, що засвідчує регулярне використання перекриття.

Дерев'яні рештки клітей, виявлені під час розкопок городища на р.Ікві були встановлені на спресованій материковій глині світло-жовтого відтінку. Печей у клітях не виявлено. Ця обставина, проте, не виключає версії про використання клітей як стаціонарних жител, оскільки вивчення такого типу приміщень припинено на початковій стадії розкопок.

У контексті означеної проблеми значний інтерес викликають також матеріали з розкопок городища болохівського м.Божьька. Історичний центр цього міста, який знаходиться на південно-західній околиці с.Городища в Деражнянському районі Хмельницької області¹⁶, являє собою однодольну фортецю, захищену з напільної сторони однорядним валом і ровом.

Вісім клітей, які знайдені у системі фортифікацій вказаного міста, будовою дуже подібні до клітей, описаних вище. У південній його частині вони склали другий ряд, у північно-східній – третім рядом створювали кільце зрубів, причеплених до оборонної стіни. Розмір клітей 4,0х4,4 м, 4,4х4 м, 4,8х3 м. У південній частині городища залишки клітей зафіксовані на глибині 0,7 м, а у північно-східній їх зафіксували на глибині від 2,4 до 3,6 м від вершини валу. Кліті виявлені спаленими. На уцілілих вінцях простежено вапняну побілку.

Підлога клітей ґрунтового походження. На підлогах клітей №1, 4 виявлені пічні черені, діаметр яких 0,75–0,80 м. Уцілілі їх рештки зафіксовано на висоті 0,15–0,2 м від рівня горизонту глинобитних долівок. Причому на долівках, поруч з предметами матеріальної культури XII–XIII ст., знаходилися кістяки захисників м.Божьька. Так, 7 кістяків зафіксовано в одній тільки кліті №2. Ще 4 людські кістки знайдені були у кліті №4.

Безумовно, досить цінними є дані про будівництво фортифікацій на території Колодяжинського городища. Із виявлених у межах укріпленої частини 45 будівель, 24 являють собою залишки житлово-господарських зрубів, які розмішувалися в основі головної оборонної смуги і означені в літературі терміном кліті. Вказані приміщення склали основу фортифікацій Колодяжинського городища¹⁷.

З-поміж болохівських населених пунктів історичний центр м.Губина є одним із тих, що являє собою багатодольну фортецю із дуже складною системою укріплень. Дослідження цього міста здійснює з 1997 року археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного університету, проводячи роботи у межах території Північного майдану.

Протягом 1997–2003 експедиційних сезонів на території вказаного майдану відкрито 15 порожнистих клітей. Разом з городнями та ровом, які виявляють основну оборонну смугу Північного майдану, ці кліті скла-

дають частину фортифікацій майдану. Означений майдан – це частина укріпленої території міста, що нагадує форму овалу, витягнутого з півночі на південь. З напільного боку майданчик захищає підковоподібне укріплення яке зараз має форму вала, відкритого зверху різнограв'ям. Загальна довжина його 160 м.

Виявлені кліті сплановано вздовж внутрішнього периметру валу, утворивши перший суцільний ряд оборонних зрубів, які затильною частиною заблоковані до зовнішнього суцільного ряду приміщень, так званих клітей-городень, забутованих глиною. Сліди порожнистих клітей знайдено також із західної сторони майдану, де вони одним суцільним рядом замикають вузол оборони зі сторони урвистого берега р.Случ.

Залишки клітей-зрубів збереглися, головним чином, у вигляді одного–двох, іноді, трьох рядів спалених чи напівспалених колод, вертикально поставлених одна на одну на висоту від 0,25 до 0,50 м. Переважна більшість із них мають прямокутну форму. Виключення складають кліті №10, 11, 12, які сплановані у точці повороту валу. Вони вужчі і обриси їх ромбовидні. Нестабільні також і розміри клітей у північній частині валу, вони займають площу від 6 до 9 кв.м., а східні від 2 кв.м до 8,24 кв.м. Причому кліті №2, 3, 11, 12, 13, 14, 18 досліджено як будівлі з підвальними приміщеннями, вказує на їхнє двоярусне планування. Решта клітей одноповерхові.

Виявлені рештки спалених дерев'яних перекритть свідчать про наявність у клітях стелі, каркас якої виготовлено з обтесаних дерев'яних брусків та каміння, встановленого поверх дерев'яного настилу на глиняно-піщаному розчині. Такі конструктивні елементи стелі виявлено обваленими в заповнені 15 клітей. Аналогічні конструкції стелі зафіксовано також у західній частині майданчика, вздовж схилу берега р.Случ, що засвідчує про наявність рештків оборонної смуги у вигляді одного ряду клітей.

Ці дані дозволяють зробити попередній висновок про те, що верхні частини клітей, вкритих кам'яним панцером, регулярно використовувалися як доріжка для вояків. Відкриті кліті могли використовуватися як приміщення для амуніції, зброї, в них могли відпочивати воїни гарнізону, вільні від чат. Вони могли використовуватися під час оборони городища. Про це свідчать людські кістяки оборонців, виявлені в клітях №4, 15. Підтверджують сказане знахідки зброї, розбиті і цілі форми давньоруського посуду, розрубані кістки тварин і власне, скарби прикрас. Крім того, кліті використовувалися і як складські приміщення для зберігання сільськогосподарського інвентаря, ремісничих інструментів та запасів харчування. Про це свідчать знайдені в них ковальські інструменти, чересло від плуга, побутові вироби, прикраси тощо. Є підстави стверджувати, що окремі кліті були житловими. Таке призначення виявляє кліть №13, у верхньому горизонті якої 2003 року

виявлено глинобитну піч. Формою і розмірами вона нічим не відрізнялася від печей у житлах на території двору Північного майдану.

Найголовніша функція означених клітей, як вказують дослідження, була військова. Оточуючи овальним кільцем двір Північного майдану, вони склали першу (внутрішню) оборонну смугу фортифікацій. Власниками були дружинники, окремі сім'ї яких проживали у клітях і несли відповідальність за стан збереження та оборону їх у часи війни¹⁸.

Огляд конструкцій оборонних смуг, які захищали внутрішні подвір'я городищ, вказує, що вони мали своєрідну будову та призначення, які притаманні воєнній архітектурі Болохівської землі.

Зокрема, будівництво порожнистих клітей, по-перше, відповідало запитам щодо максимального збереження невеликої внутрішньої території фортеці, а по-друге, зі спорудженням їх вирішувалися потреби оборонного характеру. Причому, в одних випадках кліті склали частину двохрядного (м.Городець) чи трьохрядного (м.Божськ) валу оборони, в інших – самостійну замкнено-кільцеву фортифікаційну систему.

Примітки

1. *Якубовський В.І.* Болохівська земля: історія і культура // Дивокрай. Науково-краєзнавчий альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип.І: Південно-Східна Волинь. – С.36-40.

2. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Т.2. – С.791-792.

3. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Вид.2-е, доп. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.27.

4. Там же. – С.27, 147.

5. *Дашкевич М.П.* Болоховская земля и её значение в русской истории // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – С.62-129.

6. *Раннопорт П.А.* Города Болоховской земли // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. – М., 1955. – Вып.57. – С.53.

7. *Терецук К.І.* До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1970. – С.164-175.

8. *Литко С.А.* Де був давній Болохів // Український історичний журнал. – 1971. – №4. – С.99-104.

9. *Якубовський В.І.* Древнерусские памятники XII–XIII вв. верховьев рек Южного Буга и Случи / Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – К., 1984. – 24 с.

10. *Його ж.* Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 144 с.

11. *Його ж.* Скарби Болохівської землі. – Вид.2-е, доп. – С.11-42.

12. *Його ж.* Деякі історіографічні проблеми історії Болохівської землі // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т.10. – С.46-52.
13. *Миролюбов М.А.* Древнерусский город Изяславль. Каталог. – Л., 1983. – С.3.
14. *Якубовський В.І.* Розкопки болохівського м.Вали // Матеріали науково-практичної конференції “Меджибіж: 850 років історії”. – Меджибіж, 1996. – С.14-15.
15. *Його ж.* Скарби Болохівської землі. – С.34.
16. *Його ж.* Пошуки мертвого міста // Жовтень. – 1972. – №12. – С.99-106.
17. *Юра Р.О.* Древній Колодяжин // Археологічні пам’ятки УРСР. – 1962. – Т.12. – С.60-64.
18. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Вид. 2-е, доп. – С.109.

С.В.Пивоваров

ЛІТОПИСНІ ПОСЕЛЕННЯ БУКОВИНСЬКОГО ПОДНІСТРОВ’Я

На території Буковинського Подністров’я (Правобережжя Середнього Дністра в межах сучасної Чернівецької обл.) у результаті археологічних обстежень виявлено декілька десятків давньоруських городищ, поселень і могильників. Окремі з них можна пов’язати з літописними населеними пунктами, які згадуються під час опису подій другої половини XII – першої половини XIII ст.

Із повідомлень писемних джерел випливає, що даний регіон у той період входив до складу Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівств і становив його південно-східне порубіжжя. Тут проходили важливі торговельні комунікації, які зв’язували князівство із Північним Причорномор’ям, Подунав’ям та сусідніми державами, в першу чергу з Візантією. На Правобережжі Середнього Подністров’я, за даними літопису, розміщувалося декілька давньоруських населених пунктів, а саме: Василів, Онут, Плав, Кучелмин, можливо, й інші.

Першим серед них згадується Кучелмин. Спочатку про нього йде мова при описі драматичних подій, пов’язаних із походом князя-ізгоя Івана Ростиславича, прозваного Берладником, на Галицькі землі в серпні-вересні 1159 р. (за іншими даними – 1158 р.). Описуючи воєнну акцію та шлях загонів Івана Берладника, літописець повідомляє: “І прибуло до нього [Івана Ростиславича] половців багато і берладників у нього скупчилося шість